

*Олена Юрїївна Курганова,
кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-1609-231X
e-mail: olena.kurganova@gmail.com*

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ МЕТАФОРИ «БОГОСЛУЖБОВОГО РОКУ» В ХУДОЖНЬОМУ ОФОРМЛЕННІ ВИДАННЯ «ВІНЕЦЬ ХРИСТОВ» АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО

Мета роботи – розглянути систему художнього оформлення видання «Вінець Христов» Антонія Радивилівського в контексті барокової естетики та традиції оформлення гомілетичних збірників у книжковій культурі XVII ст. **Методологія дослідження** передбачає застосування структурно-семіотичного підходу до аналізу системи художнього оформлення збірок проповідей до недільних богослужінь церковного року. Такий підхід дозволяє виявити притаманний для естетики бароко прийом метафоризації змісту книги за допомогою вербальних та графічних засобів. Компаративний аналіз структури та принципів ілюстрування виданих у друкарні Києво-Печерської лаври Євангелія учительного 1637 р., «Меча Духовного» 1666 р. Лазаря Барановича та «Вінця Христового» 1688 р. Антонія Радивилівського дозволив продемонструвати зміну семантики однакових ілюстрацій залежно від їхньої ролі у структурі книги. **Наукова новизна.** Розгляд системи художнього оформлення «Вінця Христового» Антонія Радивилівського 1688 р. в контексті розвитку традиції ілюстрування збірок проповідей до євангельських читань усього року відкриває маловивчений книгознавчий аспект впливу стилю бароко на українську книжкову культуру XVII ст. **Висновки.** У збірнику «Вінець Христов» Антонія Радивилівського простежується трансформація вже сформованої в українському книгодрукуванні XVII ст. традиції художнього оформлення збірок проповідей до богослужінь церковного року відповідно до вимог барокової естетики. Використаний у текстовій частині «Вінця Христового» цикл із 53 сюжетних гравюр, більшість з яких раніше ілюстрували богослужбові та гомілетичні збірники друкарні Києво-Печерської лаври, набуває метафоричного значення. Місткий структурований образ трояндового вінця, «сплетеного» зі знакових сюжетів євангельської історії, представляє річне коло церковних богослужінь у вигляді вдячного дару, піднесеного Спасителеві за його подвиг. Реалізований одночасно у графічній (гравірований титульний аркуш та цикл гравюр-заставок) і вербальній (тексти передмов) площинах образ вінця у структурі збірки Антонія Радивилівського стає «зримою метафорою» богослужбового року. Прийом оновлення метафоричного змісту добре відомих, пізнаних художніх образів активно використовувався в декоруванні українських стародруків. Він являв одну з ознак впливу стилю бароко на українську книжкову культуру XVII–XVIII ст.

Ключові слова: Антоній Радивилівський, Вінець Христов, книжкова гравюра, українські стародруки, стиль бароко, збірник проповідей.

Актуальність теми дослідження. Християнський богослужбовий рік складає усталена послідовність церковних служб, кожна з яких присвячена певній постаті або події Священної історії. У традиції східної церкви здійснювані протягом року богослужіння розподіляються на два паралельні цикли: «нерухомий», що починається 1 вересня, та «рухомий», керований змінною датою неділі Воскресіння Христового. Змінні теми церковних служб річного богослужбового кола розкриваються у проголошуваних під час Літургії відповідних молитовних текстах, уривках зі Святого Письма та проповідях. Останні викликають особливий дослідницький інтерес для різних галузей гуманітарних наук, адже транслюють характерний для своєї історичної епохи спосіб тлумачення закладеного в богослужінні змісту мовою, зрозумілою для широкого кола слухачів.

Потреба уніфікації церковної відправи стала рушійною силою зародження та розвитку українського книгодрукування. Богослужбові книги XVII ст. склали переважну частку видавничої продукції українських друкарень і вирізнялися багатством засобів художнього оформлення. Зокрема, як засвідчує алфавітний покажчик зведеного каталогу українських стародруків Я. Запаска та Я. Ісаєвича, у XVII ст. в українських друкарнях не менш ніж 10 разів видавалися збірки до служб «нерухомого» циклу – 7 Анфологіонів та 3 Загальні Мінеї [1, с. 122], налічується також понад 12 перевидань збірок до служб «рухомого» циклу – Тріодей (6 Пісних і 6 Цвітних) [1, с. 123]. У цей же час було видано більше 10 збірок проповідей до служб «рухомого» і «нерухомого» циклу богослужбового року [1, с. 122–123]. З покажчика ілюстрацій, вміщеного до каталогу українських стародруків Російської державної бібліотеки [2, с. 58–63; 3, с. 55–57], видно практику застосування однакових ілюстрацій до співвідносних за темою частин богослужбових книг та гомілетичних збірників, виданих у друкарні Києво-Печерської лаври. Це дає змогу говорити про формування певної традиції ілюстрування киево-печерських збірок, які забезпечували відповідними текстами церковні відправи богослужбового року. У межах даної статті ми зупинилися на розгляді принципів ілюстрування гомілетичної збірки «Вінець Христов» 1688 р., укладеної одним із найвидатніших барокових проповідників – Антонієм Радивилівським.

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасну історіографію досліджень постаті автора твору «Вінець Христов» 1688 р. докладно розглянуто у статті Т. Левченко-Комісаренко «Життєвий шлях і творчий доробок Антонія Радивилівського» (2016 р.). Серед основних дисциплін, у межах яких вивчається ораторська спадщина А. Радивилівського, виділено: історію літератури, мовознавство, філософію, культурологію, релігієзнавство, мистецтвознавство [4, с. 79]. Попри те, що Т. Левченко-Комісаренко не виокремлює історико-книгознавчий аспект дослідження видань А. Радивилівського, у списку літератури із 132 позицій до її статті є ціла низка праць, що розкривають історію друку та побутування збірок «Огородок Марії Богородиці» і «Вінець Христов» [4, с. 88–91]. Важливим напрямом

подальшого дослідження спадщини А. Радивиловського Т. Левченко-Комісаренко виділяє збір фактографічних даних щодо географії поширення книг проповідника, визначення регіонів проживання читацької аудиторії [4, с. 87]. В історіографічному огляді «Стан та перспективи вивчення текстів Антонія Радивиловського» (2019 р.) В. Співак наголошує на важливості аналізу філософської складової у творах проповідника [5, с. 158]. Ми пропонуємо зосередити увагу на ще одному малодослідженому аспекті творчої спадщини А. Радивиловського – системі художнього оформлення його збірки проповідей до недільних богослужінь усього року «Вінець Христов» 1688 р.

Текстова частина цього видання неодноразово ставала об'єктом різноаспектних філологічних досліджень. Однією з перших розвідок, що торкалася структурних особливостей, символіки назв і змісту присвят видань А. Радивиловського, був відповідний розділ у праці О. Огоновського «Історія літератури руської» 1887 р. Перша розвідка, присвячена власне постаті А. Радивиловського, належала М. Марковському – «Антоний Радивиловский, южнорусский проповедник XVII века» 1894 р. Огляд рукописних і друкованих варіантів збірок проповідей А. Радивиловського подано в монографії В. Кречотня «Оповідання Антонія Радивиловського: 3 історії укр. новелістики XVII ст.» 1983 р. У низці сучасних мовознавчих студій принагідно зроблено висновки стосовно вагомих особливостей текстової частини видань А. Радивиловського. У статті, присвяченій розгляду форм ввічливого звертання до адресата в передмовах до збірок проповідей А. Радивиловського, Ю. Олешко звертає увагу на відмінність розміру шрифту між присвятами до різних адресатів. Зокрема, у збірці «Вінець Христов» присвяту Ісусові Христові та представникам царської родини надруковано шрифтом однакового розміру, який, своєю чергою, значно менший за той шрифт, яким надруковано передмову до читача. За висновком дослідниці, це може свідчити про авторський задум наголосити на богорівності правителів і підкреслити особливу пошану до них з боку проповідника [6, с. 101]. Увагу О. Зелінської, що досліджувала структуру тексту видань А. Радивиловського, привернули особливості вживання епіграфів (цитат із Євангелія), які передають основну тему проповіді [7, с. 63]. На матеріалі детального структурно-композиційного аналізу проповіді «Слово [2-ге], на Неділю [5-ту] по Сходженню Святого Духа» зі збірки «Вінець Христов» С. Азовцева розглядає використаний в якості метафори епіграф-цитату зі Святого Письма, який дістає оригінального тлумачення в тексті самої проповіді [8, с. 228]. Важливий порівняльний аспект у дослідженні рукописних і друкованих варіантів гомілетичних збірок А. Радивиловського застосовує О. Ніка в розвідці про відмінність модусних смислів, виражених у рукопису збірки «Вінець Христов» та її друкованому варіанті [9]. Зокрема, наслідком редакторської правки стала заміна діалогічної будови текстової частини рукопису на монологічну структуру у друкованому виданні [9, с. 289].

Художнє оформлення збірки «Вінець Христов» неодноразово розглядалося в мистецтвознавчих працях Д. Ровинського, Я. Запасака, Д. Степовика та ін. Проте зв'язок графічних і змістових компонентів структури цього видання в порівнянні з іншими гомілетичними виданнями XVII ст. ще не ставав предметом вивчення.

Мета дослідження. Розглянути систему художнього оформлення збірки «Вінець Христов» А. Радивиловського в контексті барокової естетики та традиції оформлення збірок проповідей у книжковій культурі XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Застосування структурно-семіотичного підходу до аналізу системи художнього оформлення збірки проповідей А. Радивиловського на євангельські читання церковного року дозволяє виявити притаманний для естетики бароко прийом метафоризації змісту книги за допомогою вербальних та графічних засобів. Назва та композиція титульного аркуша видання «Вінець Христов» різноманітними поліграфічними засобами виділяють місткий метафоричний образ вінця. В українській мові XVI – першої половини XVII ст. слово «вінець» вживалося в низці прямих та переносних значень: 1) вінок з рослин; 2) корона; 3) німб; 4) коло; 5) символ слави та визнання; 6) найвищий ступінь вияву певної ознаки; 7) винагорода; 8) посаг та ін. [10, с. 139–141]. У центрі графічної композиції титульного аркуша образ вінця зображено у вигляді розташованих по колу 16 розквітлених троянд, які обрамлюють набрану шрифтами різної висоти назву видання: *«ВІНЕЦІ ХРИСТОВ, / З ПРОПОВІДІЙ / НЕДЕЛНИХ, / аки з цвітов Рожаних, / на украшеніє Православно- / кафеолічеської святої / Восточної Церкви, / сплетений. / ИЛИ / КАЗАНЯ НЕДІЛНИИ / на Вінец всего Літа, / з Писма Святого, и / з Розних Учителіей, / на ползу душевную / Православних / собраний»* [11, ннарк. 1]. За допомогою збільшеного шрифту графічно увиразнено розгорнуту вербальну метафору, вжиту в основній назві видання: вінок Ісуса Христа, сплетений із троянд недільних проповідей для прикраси православної церкви. Альтернативна назва, початок якої виділено великим шрифтом і сполучником «або», розкриває значення цієї метафори: казання до недільних богослужінь річного кола, укладені на матеріалі Святого Письма і праць Отців Церкви для почання вірян.

Багатозначний зміст вербалізованого в назві видання образу Ісусового вінця відтворюється і у графіці титульного аркуша видання за допомогою засобів, доступних для мови образотворчого мистецтва. Вінок із троянд, що обрамлює назву видання, утворює каркас для 16 медальйонів із сюжетними зображеннями. Кожен із цих сюжетів передає ключовий, емоційно забарвлений епізод з євангельської оповіді про життя Ісуса Христа. У тексті присвяти до видання першою ланкою вінця А. Радивиловський визначає зображену на верхній квітці сце-

¹ Цитати з оригінальних текстів транслітеровано сучасною українською абеткою, графема «ять» замінена на «і», «ы» на «и», «ѣ» в кінці слів опущено, скорочення подано в повній формі.

ну непорочного зачаття Богородиці, втілену в образі святої Анни «...через взятіє на себе Вінця Тернового, котрого було началом Чистое и Непорочноє Зачатіє Пречистой Матере твоєї Маріи Богородици, в животі Анни Святої, котоя яко Зачинаючаяся, найперш в Вінцу сем Рожаном з Крестом и з Палмою, маючи под ногами своїми ужа пекельного, єст виражена...» [11, ннарк. 10]. У наведеній цитаті вказується не лише образ, визначений початком «вінця», але й подано одне із тлумачень метафори, використаної в назві збірки, – терновий вінець. На решті 15 бутонів вінка зображено пізнавані євангельські сцени в такій послідовності: 1) Різдво Богородиці; 2) Введення в храм; 3) Благовіщення; 4) Різдво Ісуса Христа; 5) Обрізання; 6) Стрітення; 7) Тайна Вечеря; 8) Молитва в Гетсиманському саду; 9) Суд; 10) Побиття біля стовпа; 11) Побиття батогами; 12) Несіння хреста; 13) Розп'яття на хресті; 14) Предстояння біля хреста; 15) Воскресіння. Всі ці сюжети в тексті присвяти автор називає узагальнено: «...в рожах на кшталт Вінця, в предверіи сей Книги зложених, весь твой на землі бувший желею виразити живот...» [11, ннарк. 7]. Таке формулювання вказує на друге тлумачення метафори вінця – відображення земного шляху Ісуса Христа. У верхній частині титульного аркуша видання «Вінець Христов» алегоричні зображення Милості та Істини в оточенні грішників та праведників, а також Син Божий, який і отримує вінець від Бога-Отця, і роздає вінці обраним, розкривають тему небесного вінця як винагороди за наслідування Ісуса Христа.

Варто зауважити, що у складній композиції форти утворений із медальйонів із сюжетними зображеннями життя Спасителя вінок не лише є рамкою для назви видання. Від основних 16 бутонів трояндового вінка по різні боки відходять пуп'янки із традиційними для титульних аркушів богослужбових книг образами чотирьох євангелістів, Іоанна Златоуста, св. Миколая, а також характерними для видань Києво-Печерської лаври зображеннями св. Антонія та Феодосія. Вживання всіх цих образів мотивується в текстах присвят. Образи чотирьох євангелістів постають і як проповідники життя Ісуса Христа, і як молитовні заступники автора збірки: «При том Вінцу Рожаном, смілем грішний и непотребний раб твой, виразити Євангелистов твоих святих, не тільки для того, же они всего Живота твоего в том Вінцу вираженого, по всем світі били проповідателями... але и для того, аби мене неумітного в складаню того Вінця, пред Тобою Создателем и Избавителем моим вимовили ... и труд мой подлий, пред Тобою Господем и Богом моим залецели...» [11, ннарк. 8 зв.]. У такій самій ролі молитовних заступників видання представлено й св. Іоанна Златоуста і св. Миколая Чудотворця, медальйони з ликами яких зображено поряд з євангелістами: «Златоустого святого виразилем для того, аби своїми златими словеси, при офірованю Тебі сего Вінця, до ласкавого прінятя оного, твоє Бозкое латвій наклоніл Благоутробіє... Святителя и Чудотворца Ніколая виразилем для того, же єго ходотайством и помощію, з Обитєли єго Святої Пустинной Кієвской, до Тіпографіи

Святой Великой Чудотворной Лаври Киево-Печерской, ест поданий...» [11, ннарк. 9]. В якості посередників при врученні тексту видання як подарунка Богові А. Радивилівський виділяє образи св. Антонія та Феодосія «...Приподобних Отцев, Антонія и Феодосія Печерских, при том Винцу виразилем, и далем им оный в руці, наперед для того, же они мене молитвами своими в складаню оно-го вспомагали, и до проповіданя, охоти додавали, повторе аби при офіруваню оного Тебі Господу і Богу моєму, ласку мні ... зеднали на одержане Винца живота Вічного...» [11, ннарк. 9]. Таким чином, образи євангелістів, св. Златоуста і св. Миколая, які в оформленні титульних аркушів церковних книг вказували на зміст видання, а також постаті св. Антонія та Феодосія, що пов'язували видання з друкарнею Києво-Печерської лаври, у збірці А. Радивилівського набувають додаткового трактування. Їх представлено в ролі молитовних заступників автора та покровителів його видання.

Ужитий у структурі титульного аркуша збірки А. Радивилівського образ трояндового вінка з недільних проповідей – розгорнута метафора, що транслює кілька значень як у графічній, так і вербальній площині збірки. Колоподібна форма вінка символізує замкнений цикл, яким є богослужбовий рік. Вінок тлумачиться і як прообраз винагороди, обіцяної вірянину за праведне життя, і як дар Христу, за який автор сподівається отримати спасіння і для себе. Прикметно, що в тексті присвяти образ вінця для переможця А. Радивилівський зіставляє з усією сукупністю проповідей на недільні богослужіння церковного року: «*Вси Недѣли як много их весь год замикает, що виражают, если не побѣду твою... в всіх рочних недѣлях, яко в Винцу Літа виражающихся, сіи Недѣльнии Проповѣди, за Вінец Тріумфальный Тебі яко Побѣдителю и Тріумфаторові приписую, и офірую»* [11, ннарк. 4]. Це дає підстави екстраполювати метафору вінця і на художню структуру текстової частини збірки.

Правомірність виділення метафоричного образу вінця, що уподібнює богослужбовий рік, як структуротвірного елемента системи художнього оформлення текстової частини збірки «Вінець Христов» А. Радивилівського підтверджується при порівнянні принципів її оформлення з іншими гомілетичними збірниками аналогічного змісту. Протягом XVII ст. в українських друкарнях вийшло декілька перевидань перекладного Євангелія учительного і оригінальних авторських збірок проповідей на неділі церковного року. Найбільше зіставних ознак виявляється між виданнями Євангелія учительного 1637 р., «Меча Духовного» 1666 р. Л. Барановича та «Вінця Христового» 1688 р. А. Радивилівського. Усі вони видані у друкарні Києво-Печерської лаври, мають більш-менш схожі принципи укладання, в них використано однакові елементи художнього оформлення. Компаративний аналіз структури та способу ілюстрування цих трьох збірок дозволяє продемонструвати трансформацію семантики однакових ілюстрацій, залежно від їхньої ролі в загальній структурі книги. Розглянемо послідовно від-

мінності, які вирізняють видання «Вінець Христов» А. Радивиловського 1688 р. на тлі усталеної традиції оформлення збірників до свят церковного року.

Художнє оформлення текстової частини «Вінця Христового» відповідає кращим традиціям декорування гомілетичного збірника XVII ст.: проповіді відділені одна від одної за допомогою сюжетних заставок, орнаментальних кінцівок та ініціалів. Такий принцип сегментації великого за обсягом збірника релігійних текстів склався в кириличному книгодрукуванні поступово і багато в чому залежав від технічних можливостей друкарні. У виданому в Заблудові першому церковнослов'янському перекладі Євангелія учительного 1569 р. проповіді візуально виділяв збільшений шрифт заголовків. У текстовій частині збірки «Євангеліє учительне» Кирила Транквіліона-Ставровецького, що вийшла в 1619 р. у Рохманові, кожна проповідь відкриває орнаментальна заставка. А вже в 1637 р. у киево-печерському перевиданні Євангелія учительного в перекладі Мелетія Смотрицького майже кожна проповідь увиразнює сюжетна гравюра, яка, залежно від розміщення на сторінці, виконувала роль заставки або текстової ілюстрації. Загалом у текстовій частині Євангелія учительного 1637 р. використано 51 ілюстрацію [1, с. 57]. Переважна більшість із цих гравюр ілюструє і тексти виданих у друкарні Києво-Печерської лаври збірок проповідей на недільні богослужіння «Меч Духовний» Л. Барановича 1666 р. та «Вінець Христов» А. Радивиловського 1688 р.

При зіставленні ілюстрацій, використаних для художнього оформлення киево-печерських видань Євангелія учительного, «Меча Духовного» Л. Барановича та «Вінця Христового» А. Радивиловського, видно, що із 41 однакової сюжетної гравюри лише 27 у всіх трьох збірках використовуються в якості заставок. Зокрема, ідентичні сюжетні гравюри увиразнюють проповідь на 2-гу (Про Фому), 3-тю (Про мироносиць), 4-ту (Про розслабленого), 5-ту (Про самарянку), 6-ту (Про сліпонородженого) неділю після Паски; проповідь на Вознесіння, на П'ятидесятницю; на 1-шу (Всіх святих), 2-гу (Про призначення апостолів), 4-ту (Про зцілення слуги сотника), 6-ту (Про зцілення розслабленого), 7-му (Про зцілення сліпих), 9-ту (Про ходіння по морю), 10-ту (Про зцілення біснுவатого), 12-ту (Про юнака, який питав про життя вічне), 13-ту (Про насадження винограду), 14-ту (Про запрошення на весілля), 16-ту (Про таланти), 18-ту (Про ловлення риби на глибині), 20-ту (Про воскресіння сина вдовиці), 22-гу (Про багатого і Лазаря), 27-му (Про зцілення скорченої жінки), 28-му (Про звану вечерю) неділю після Сходження Святого Духа; на 2-гу неділю Тріоди (Про блудного сина), на неділю Сиропусну (Про відпущення гріхів та піст), на 1-шу неділю Великого Посту (Про православ'я), а також на Вербну Неділю. Тобто, однакові гравюри-заставки відкривають більше половини тотожних за темою (присвячених одному й тому ж уривку з Євангелія) структурних частин трьох різних збірок проповідей до богослужінь церковного року, виданих у друкарні Києво-Печерської лаври.

У структурі текстової частини Євангелія учительного 1637 р. ціла низка гравюр використовується в ролі ілюстрацій у тексті. Зокрема, у проповідях на 7-му неділю після Паски (Неділя Святих отців); 3-тю (Про пошуки царства Божого), 5-ту (Про зцілення двох біснуватих), 8-му (Про примноження хлібів), 11-ту (Про боржника), 17-ту (Про зцілення доньки хананеянки), 19-ту (Про любов до ворогів), 21-шу (Про сіяча), 23-тю (Про зцілення біснуватого), 24-ту (Про зцілення кровоточивої та воскресіння дівчини), 26-ту (Про багатого і смерть), 29-ту (Про зцілення десяти прокажених), 31-шу (Про сліпого, який сидить при дорозі), 32-гу (Про Закхея) неділю після Сходження Святого Духа в Євангелії учительному 1637 р. гравюри вміщено поряд із відповідною цитатою євангельського уривку або всередині тексту проповіді. Натомість у текстовій частині збірок «Меч духовний» Л. Барановича та «Вінець Христов» А. Радивилівського всі сюжетні гравюри виконують роль заставок.

У всіх трьох порівнюваних виданнях спостерігаємо прийом повторення гравюр, що ілюструють тексти проповідей на повторювані євангельські сюжети. Зокрема, у структурі рухомого богослужбового циклу двічі повторюється євангельське читання на тему зцілення двох біснуватих (5-та та 23-тя неділі після П'ятидесятниці) і про розслабленого (4-та неділя після Паски та 6-та неділя після П'ятидесятниці). Ілюстрації до проповідей на богослужіння схожої тематики в Євангелії учительному 1637 р., збірках «Меч духовний» та «Вінець Христов» відбито з однакових дощок.

Низка гравюр, використаних для ілюстрування гомілетичних видань Києво-Печерської лаври, застосовувались і в інших церковних книгах. Зокрема, відбиті з тих самих дощок гравюри до сюжету про Страшний Суд увиразнювали й відповідні за змістом структурні частини Тріюдей Пісних 1627 р., 1640 р. та 1648 р., Євангелія учительного 1637 р. [2, с. 58], а також Акафістів 1654 р., 1663 р., 1674 р. і збірки «Труби словес проповідних» Л. Барановича 1674 р. [3, с. 55–56]. У виданні А. Радивилівського проповідь до неділі про Страшний суд увиразнює гравюра, відбита з іншої дошки, проте з ідентичним сюжетом. Більшість гравюр до проповідей на євангельські читання використовувалася лише для ілюстрування проповідей в Євангелії учительному 1637 р. і повторено у проповідях на ту саму тему у збірках «Меч духовний» Л. Барановича і «Вінець Христов» А. Радивилівського. Разом з тим, у збірці «Вінець Христов» А. Радивилівського фіксуємо поодинокі випадки використання нових гравюр. Одна з них – гравюра-заставка до Слова на 25-ту неділю після П'ятидесятниці про самарянина. У Євангелії учительному 1637 р. і збірці «Меч духовний» 1666 р. для ілюстрації цього читання використано багатопланову гравюру із сюжетом притчі про доброго самарянина, якою Ісус відповів законнику на питання про найбільшу заповідь. На передньому плані гравюри зображено сцену побиття подорожнього, на задньому плані – священник та левіт, які пройшли повз потерпілого, і са-

марянин, що везе пораненого на осляті. У збірці «Вінець Христов» до проповіді на це ж читання використано гравюру з іншим сюжетом: законник підходить до Ісуса з питанням про найбільшу заповідь. Але це єдиний випадок, де для оформлення збірки А. Радивилівського використано ілюстрацію з відмінним сюжетом. Решта нових гравюр, введених навзамін тим, що використовувалися в Євангелії учительному 1637 р. та збірці «Меч духовний» Л. Барановича, зберігають той самий сюжет, змінюючи окремі деталі зображення.

Звертає на себе увагу й доповнення в художньому оформленні авторських збірок Л. Барановича і А. Радивилівського ілюстрацій у цикл проповідей до богослужінь Великого Посту. У збірці «Меч Духовний», а за нею і у «Вінці Христовому» з'являються сюжетні гравюри-заставки до проповідей на 2-гу (про Розслабленого), 3-тю (Про поклоніння хресту), 4-ту (Про зцілення біснுவатого), 5-ту (Про прохання синів Заведєєвих) неділю Великого Посту. У виданні Євангелія учительного 1637 р. ці тексти були не ілюстровані.

Структурна схожість видань «Меч духовний» 1666 р. Л. Барановича та «Вінець Христов» А. Радивилівського 1688 р. зумовлена тим, що обидві збірки, як сказано у шмуцтитулах до їхніх текстових частин, починаються «*по чину сказанія Церковнаго от первия Святія Великія Недѣли Пасхи*» [11, арк. 1; 12, арк. 1]. Самі шмуцтитули, до речі, теж ідентичні, прикрашені рамкою із зображенням виноградної лози і квітів, із пелюсток яких проростають погруддя святих. Натомість видання Євангелій учительних відкриває проповідь на неділю Митаря і Фарисея. Ще суттєвіша структурна відмінність між збірками барокових проповідників та традицією Євангелій учительних полягає в тому, що «Меч духовний», як і «Вінець Христов», об'єднує лише проповіді служб рухомого богослужбового циклу. Тематично служби цього циклу оспівують події земного життя, Страстей та Воскресіння Ісуса Христа. Натомість у структурі видань Євангелія учительного проповіді до служб рухомого циклу складають першу частину збірника, а друга – це проповіді на служби нерухомого циклу. Прикметно, що всі ілюстрації у виданні Євангелія учительного 1637 р. зосереджені саме в першій частині.

Однорідність структури видань «Меч духовний» та «Вінець Христов» забезпечує не лише єдність тематики проповідей, зосереджених навколо образу Ісуса Христа, але й формальна уніфікація всіх елементів текстової частини. Кожне «Слово» починається з нової сторінки. Вгорі розміщено гравюру-заставку, під якою великим шрифтом надруковано заголовок, сформульований за таким шаблоном: «Слово на Неділю [номер тижня відносно Паски, Трійці або Велико-го посту]». Суттєва структурна відмінність між двома збірками полягає в тому, що у Л. Барановича формула заголовка розширена підзаголовком, який формулює тему проповіді: «*Слово на Недѣлю[12] по Сошествіи Св. Духа. О юноши вопрошающем Ісуса о Животі вічном*» [12, арк. 165]. Натомість у текстовій частині збірки А. Радивилівського підзаголовки не використовуються. Тема кожного

Слова вказана лише на початку книги в розділі «Оглавленіє словес проповідних, обрѣтающихся в книзі сей» [11, ннарк. 19]. Наприклад, проповідь на 12-ту неділю після Трійці в «Оглавленії» до книги названа повністю: «На Неделю [12] по Сошествіи. Св. Духа, О юноши вопрошающем о Животі вічном» [11, ннарк. 19 зв.]. Вміщений під гравюрою заголовок відповідного розділу текстової частини сформульовано скорочено: «Слово на Неделю [12] по Сошествіи Святаго Духа» [11, арк. 193 зв.]. Після заголовків в обох збірках з нового рядка заголовною літерою виділено цитату з відповідного євангельського уривку. Зокрема, до слова на 12-ту неділю по П'ятидесятниці у збірці «Меч духовний» наведено цитату: «Учителю Благий, что Благо сотворю, да имать Живот вічний?» [12, арк. 165]. У збірці «Вінець Христов» до проповіді на це ж читання вибрано цитату «Что мя глаголеши Блага? Никто же благ токмо єдин Бог» [11, арк. 193 зв.]. Після цитати меншого розміру шрифтом в обох збірках подано примітку з посиланням на відповідний уривок Євангелія від Матвія. Початок тексту проповіді виділено ініціальною літерою, закінчення – фігурним звуженням набору та кінцівкою. Варто зауважити, що у збірці А. Радивилівського, на відміну від збірки Л. Барановича, до кожного недільного богослужіння запропоновано по два варіанти проповіді. Зокрема, до «Слова [2] на Неделю [12] по Сошествіи Святаго Духа» [11, арк. 198] у структурі збірки «Вінець Христов» в якості епіграфа використано цитату «Возлюбиши искрняго своего яко сам себе» [11, арк. 198]. Кожен другий варіант проповіді у структурі досліджуваної збірки А. Радивилівського виділено заставками з орнаментом. Більшість із таких заставок увиразнено медальйонами із загальними сюжетами, співвідносними з текстом проповіді.

В уніфікованому оформленні текстової частини збірок «Меч духовний» і «Вінець Христов» спостерігаємо зміну художньої функції гравюр-заставок. Для порівняння, в текстовій частині Євангелія учительного 1637 р. гравюри-заставки вміщено перед повнотекстовими цитатами відповідних євангельських читань богослужбового року. В окремих випадках гравюра розміщується і в ролі ілюстрації всередині тексту цитати з Євангелія або всередині проповіді. Натомість у збірках «Меч духовний» та «Вінець Христов» гравюри-заставки стають графічним супроводом до коротких цитат-епіграфів з відповідного євангельського читання. Відповідно, гравюра-ілюстрація до визначеного уривку з Євангелія стає відображенням того вербального контексту, з якого виділено епіграф до проповіді. У структурі текстової частини збірки «Вінець Христов» семіотична тотожність гравюри-заставки та редукованої повнотекстової цитати євангельського тексту посилюється відсутністю підзаголовка, який вказує на загальну тему читання.

У контексті традиції ілюстрування кириличних збірок проповідей XVII ст. «Вінець Христов» А. Радивилівського постає як взірцевий приклад візуалізації сюжетів євангельського тексту, що вербалізуються в текстах недільних богослужінь церковного року. За допомогою графічних засобів (ілюстративних заставок, фі-

гурного виділення структурних частин) унаочнено метафору «богослужбового року», яка складається з окремих ланок. Кожна з них відображає етапи земного життя Ісуса Христа. У сукупності всі ці епізоди укладаються у «вінець» подвигів Спасителя. Таким чином текстова частина збірки «Вінець Христов» розвиває той багатозначний образ вінця, який використано в назві та графічній композиції титульного аркуша.

Наукова новизна. Збірка проповідей «Вінець Христов» Антонія Радивилівського 1688 р., видана в друкарні Києво-Печерської лаври, в науковій літературі розглядалася як виразник барокової естетики з погляду добору матеріалу, змісту, використання мовних і графічних виражальних засобів. Розгляд системи її художнього оформлення в контексті традиції ілюстрування українських гомілетичних видань XVII ст. дав змогу відкрити маловивчений книгознавчий аспект впливу стилю бароко на українське книговидання.

Висновки. У збірці «Вінець Христов» Антонія Радивилівського спостерігається трансформація вже сформованої в українському книгодрукуванні XVII ст. традиції художнього оформлення збірок проповідей до богослужінь церковного року відповідно до вимог барокової естетики. Використаний у текстовій частині «Вінця Христового» цикл із 53 сюжетних гравюр, більшість з яких раніше ілюстрували богослужбові та гомілетичні збірники друкарні Києво-Печерської лаври, набуває метафоричного значення. Місткий структуротвірний образ трояндового вінця, «сплетеного» зі знакових сюжетів євангельської історії, представляє річне коло церковних богослужінь у вигляді вдячного дару, піднесеного Спасителеві за його подвиг. Реалізований одночасно у графічній (гравірований титульний аркуш та цикл гравюр-заставок) і вербальній площинах (текст присвяти) образ вінця у структурі збірки Антонія Радивилівського стає «зримою метафорою» богослужбового року. Прийом оновлення метафоричного змісту добре відомих, пізнаваних художніх образів активно використовувався в декорванні українських стародруків. Він становить одну з ознак впливу стилю бароко на українську книжкову культуру XVII–XVIII ст.

Список використаних джерел

1. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574–1700). Львів : Вища школа, 1981. 133 с.

2. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Гос. Б-ке СССР им. В. И. Ленина. Вып. 1. 1574 г.: I половина XVII в. / сост. Т. Н. Каменева, А. А. Гусева. Москва : [б. и.], 1976. 447 с.: ил.

3. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Гос. Б-ке СССР им. В. И. Ленина. Вып. 2. Т. 1. Киевские издания 2-й половины XVII в. / сост. А. А. Гусева, Т. Н. Каменева, И. М. Полонская. Москва : [б. и.], 1981. 322 с.: ил.

4. Левченко-Комісаренко Т. Життєвий шлях і творчий доробок Антонія Радивилівського // Слово і час. 2016. № 9. С. 79–91.
5. Співак В. В. Стан та перспективи вивчення текстів Антонія Радивилівського // Гілея. 2019. Вип 145 (2). С. 157–159.
6. Олешко Ю. Гоноративність у передмовах до проповідницьких збірників А. Радивилівського // Мова: класичне – модерне – постмодерне. 2017. Вип. 3. С. 94–104.
7. Зелінська О. Інтродуктивний блок у структурі тексту барокової проповіді // Мовознавство. Київ. 2009. № 6. С. 59–69.
8. Азовцева С. В. Новий тип українського казання у проповідницькому дискурсі XVII століття («СЛОВО...» зі збірки «Вінець Христов» Антонія Радивилівського) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. 2014. № 1107. Вип. 70. С. 225–228.
9. Ніка О. І. Зміна модусу в українських казаннях кінця XVII ст. // Лінгвістичні дослідження. 2018. Вип. 48. С. 288–293. <http://doi.org/10.5281/zenodo.1242969>
10. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип. Вип. 6: В-Г / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; відп. ред. Д. Гринчишин. Львів : [б. в.], 1999. 255 с.
11. Радивилівський, Антоній. Венец Христов. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1688. [20], 544 арк.
12. Баранович, Лазар. Меч Духовный. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1666.

Olena Kurhanova,

Candidate of Sciences (Philology),

Researcher of the Department of Ancient and Rare Books of Institute of Book Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-1609-231X,

e-mail: olena.kurganova@gmail.com

Visualization of the metaphor of “Church Year” in art decoration of Venets Khrystov by Antony Radyvylovskyi

The aim of the work is to explore the system of the *Venets Khrystov* by Antony Radyvylovskyi art decoration in the context of Baroque aesthetics and the tradition of homiletic editions decoration in the book culture of the 17th century. **The methodology** of the research is based on a structural and semiotic approach to the analysis of the art decoration system in sermon books for Sunday church services, conducted during the church year. This approach allows to reveal the method of metaphorizing the content of a book with the help of verbal and graphic means inherent in Baroque aesthetics. Comparative analysis of structure and illustration principles of the *Evangel Uchytelne 1637*, *Mech Dukhovnyi 1666* by Lazar Baranovych and *Venets Khrystov 1688* by Antony Radyvylovskyi, edited in Kyiv Pechersk Lavra printing house, gave an opportunity to demonstrate the semantics changes of the same illustrations, depending on their role in a book structure. **Science novelty.** Consideration of the system of decoration of the *Venets Khrystov 1688*

by Antony Radvylovskiy in the context of the development of the tradition of illustrating collections of sermons for the Gospel readings for all year reveals the little-studied bibliological aspect of the influence of the Baroque style on the Ukrainian book culture of the 17th century. **Conclusions.** The *Venets Khrystov* by Antony Radvylovskiy traces the transformation of already formed traditions of decorating collections of sermons for the services of the church year in accordance with the requirements of Baroque aesthetics in the Ukrainian typography of the 17th century. The cycle of 53 narrative engravings used in the text part of the *Venets Khrystov*, most of which had previously illustrated the church sermon and homiletics collections of the Kyiv-Pechersk Lavra printing house, acquires metaphorical meaning. The capacious, structured image of a rose crown, «woven» from the iconic plots of the Gospel history, represents the annual circle of church services in the form of a grateful gift presented to the Savior for his feat. Simultaneously represented in graphics (engraved title leaf and cycle of headpiece engravings) and verbal levels (text of prefaces), the wreath image in the structure of Antony Radvylovskiy's collection became a "visual metaphor" of a church year. The artistic device of metaphorical meaning of well-known art images innovation was actively used in Ukrainian old-printed editions decoration. This device is one of the features of Baroque style influence on the Ukrainian book culture of the 17–18th centuries.

Key words: Antony Radvylovskiy, *Venets Khrystov*, book engraving, Ukrainian old-printed editions, Baroque style, sermons collection.

*Стаття підготовлена 20 лютого 2020 року;
подана до друку 25 березня 2020 року.*